

„Nem vehetünk tőlük semmi lelkiünk idvösségire való gyümölcsöt”
A moldvai katolikus magyarok népi vallásosságának egyháztörténeti hátteréről
Iancu Laura

Középkorias vallásosság

A csángókról szóló etnográfiai és publicisztikai írásokban egyaránt elfogadott és széles körben elterjedt nézet, hogy a moldvai katolikusok népi kultúrája, különösképpen a vallásosságuk *középkori* vonásokat hordoz,¹ amit tudományos keretek között ugyan nem igazán fejtettek ki,² a térségbe tett látogatások révén szerzett élmények hatására mindezt mégis újból és újból megfogalmazzák, megerősítik. A szakirodalomban újabban az olvasható, hogy ez a középkorias, archaikus életvilág „összeomlóban”, „visszaszorulóban” van, nem utolsósorban a felerősödő szekularizációs tendenciák hatására és az így előállt állapot a Hermann Bausinger nevével fémjelzett „párhuzamos különidejűségek”³ látványát kelti.⁴ A csángók kultúrájában konzerválódott archaikus, apokrif, középkori elemek mellett a keleti vallás irányából érkező hatásokkal is számolni kell,⁵ továbbá a lokális folklórban hagyományozódó, a kereszténység tanai mellett keletkezett hiedelemvilággal, ami fokozza a közösségek vallásosságának a *szinkretikus* jellegét.

A katolikusok vallásosságának a jellemzésére használt jelzők (archaikus, középkorias, szinkretikus stb.) tartalmának a pontos meghatározása rendszerint elmarad. A „középkorias” jelzőt általában a vallásgyakorlás intenzitásának, a hitélet eszményi formájának valamint a vallásos élmények erőteljes külső megnyilvánulásának az *együttes* megjelenésére illetőleg kifejezésére használják.⁶ A kérdéshez kritikusán viszonyuló szerzők a „középkorias” jelző alkalmazásától mégsem tekintenek el, és pedig a csángók vallásos világgépének a szerkezetét meghatározó *alapvonások* miatt, miszerint „a klerikusok képviselte „tudományos” tudat és a „mágikus”, „folklorisztikus” népi tudat egységbe szerveződik, a köztük lévő viszonyrendszer egységként működik”,⁷ más szavakkal a katolikusok népi vallásosságára/világgépére jellemző szinkretizmus miatt. Tánczos Vilmos szerint a csángók vallásosságában meglévő,

¹ A kérdéssel foglalkozó kutatók szerint ezek a vonások ma már többnyire nyomaikban lelhetők fel. Tánczos 2000a. 134.; 2000b. 91.

² A témáról a legértékesebb eszmefuttatások Tánczos Vilmos néprajzi esszéi. Tánczos 2000b.

³ Bausinger a „párhuzamos különidejűség” fogalmát olyan néprajzi „látványosságok” jelölésére használta, ahol egy adott kultúrában látszólag össze nem illő, különböző történeti időkből származó jelenségek élnek egymás mellett, párhuzamosan. Pl. egy faluközösségben van, aki traktortal, van, aki ekével végzi a szántást, az aratást (mégis) egyidőben és gyakran ugyanazzal az eszközzel végzik el. Bausinger 1989. 24–37.

⁴ Peti 2008. 83–89.; Tánczos 2000b. 217.

⁵ Az ortodox hatás tételes kimutatására a kutatás nem szentelt figyelmet. A forrásokban egymásnak ellentmondó feljegyzések olvashatók, némely misszionárius az ortodox vallástól és annak papjaitól való teljes elhatárolódásról ad hírt, mások az ortodox vallásos szolgáltatások igénybevételéről számolnak be. Beke Pál például feljegyezi, hogy a katolikusok ortodox mintára húsvétkor halottaik sírja felett mulatságot szerveznek, mert azt hiszik, ezáltal a purgatóriumban szenvedők felvidulnak. Az ortodox halottkultuszról átvett szokásokról Bandinus is szót ejt jelentésében. A misszionáriusok ortodox szokásnak tartják a gabonák és a gyümölcsök megáldását is, amit a katolikusok igényeltek papjaiktól. Végül a gyónás terén is azt tapasztalták, hogy az ortodoxokhoz hasonlóan a katolikusok is csak egynémely vétküket gyónták meg. L. Barszczewska 2009. 116–120.; Benda 1989. 314–315.; Domokos 2001. 431–432.; Pozsony 2005. 64., 74–75.

⁶ Vannak olyan nézetek, miszerint ezek a jegyek a paraszti vallásosság vonásai. L. Bartha 1991. 197–198. Vö. Kránitz 2000. 91.

⁷ A kérdéstről l. Lajos 2009. 71.

kereszténységen kívüli elemeket is őrző népi képzetek nem állnak szemben a hivatalos vallásossággal lévén, hogy azok nem „rivális” rendszer(szer)ű vallásként funkcionálnak, hanem a szóbeliségben hagyományozódó *szokások*ként.⁸ A szerző szerint a nép körében azért férnek meg egymás mellett ezek az egymással némiképp ellentétes jelenségek, mert „a népi gondolkodás őriz valamit a hajdani mitologikus szemlélet szinkretizmusából, diffúz és konkrét jellegéből, ahol a tudatformák nem különülnek el élesen egymástól és az elvont gondolkodás is fejletlen”.⁹ Ezt a világgépet tradicionális vagy népi kultúrának is szokás nevezni, aminek egyik jellemvonása az, hogy „naiv, nem differenciálódott egység”, s ez abban nyilvánul meg, hogy „a gondolkodás (...) szinkretikus jellegű, szorosan kötődik a gyakorlathoz, s a közösség által szentesített vélekedésszerű ismereten alapul”.¹⁰ E „vélekedésszerű” ismeretek nagy része olyan képzetek és hiedelmek, amelyek általában egy korábbi (uralkodó) világgép meghaladott, elhagyott elemei, és amelyeket a – rendszerezésre összpontosító – tudományos gondolkodás diffúznak, a doktrinális vallás (és a művelt közvélemény) pedig babonának minősít. A népi kultúra rétegzettségét nem tagadva, el kell fogadnunk Alexandre Koyré-nak az emberi gondolkodás *egységére* vonatkozó nézetét, miszerint „az ember csupán egy világgéppel rendelkezik”, és ez az egyetlen világgép nyilvánul meg a gondolkodásban, a vallásban és a tudományban,¹¹ – mindezt a népi kultúra kereteire lefordítva: a hiedelmekben, a képzetekben, a dogmákban, a rítusokban stb.

A csángók vallásosságának a jellemzésére használt jelzők nem pusztán terminológiai természetű kérdéseket vetnek fel, maga a koncepció is problémásnak tűnik. Ezen a helyen azonban nem a középkor „mítoszával” kapcsolatos viták áttekintésére teszek kísérletet.¹² Az alábbiakban felvázolt egyháztörténeti adatok révén a moldvai katolikusok vallásosságát meghatározó jellemvonások *történeti hátterét* szeretném megvilágítani. Úgy vélem, a jászvásári római katolikus püspökség megalakulását (1884) megelőző korokban uralkodó egyházi állapotok legalább olyan meghatározó erővel bírtak a vallásos élet és mentalitás későbbi alakulására, mibenlétére, mint azt a középkorias vallásosság fennmaradása esetén feltételezik. Ezzel együtt a kérdés akkor is fennáll, hogy vajon a középkorias vallásosság fent említett jegyei mennyiben tekinthetők a több évszázadot átívelő középkori vallásosság (általánosan érvényes) sajátosságának, és mennyiben tekinthetők általában a vallás(osság) implicit tulajdonságainak, alapvonásainak. Különösebb bizonyítás nélkül is állíthatjuk azt, hogy a középkort megelőző korszakokban is voltak, és azt követően is akadnak vallásukat intenzíven gyakorló, a hitélet eszményi formájának a megvalósítására törekvő, a vallási élményt külsőleg is kinyilvánító hívők, hívőközösségek, vallási csoportok. A moldvai katolikusok esetében ez a kérdés azért fontos, mert szinte semmit nem tudunk a középkori lakosság *hitéletéről*, s így arról sem, hogy az mennyiben, pontosabban miként volt „középkori”/archaikus.¹³ Az egyházi életre utaló feljegyzések a 16. századtól datálhatók. A források részletes tanulmányozása során kiviláglik, hogy Moldvában a 19. század végéig sem stabil egyházi jelenlétről, és ebből adódóan, a keresztény tanok mentén működő helyi/népi vallásosságról sem igazán beszélhetünk.¹⁴ Az is kérdés, hogy a szóban forgó jelzők milyen

⁸ Tánczos 2000b. 217.

⁹ Tánczos 2000b. 219.

¹⁰ Vitányi – Sági – Lipp 1982. 5.

¹¹ Idézi Rognay 2012. 531.

¹² L. pl. Gurevics 1987.; Kránitz 2000. 90–103.

¹³ Egyik írásában Tánczos úgy fogalmaz: „Lehet, hogy nem is annyira a kultúra archaizmusa, mint inkább a kultúra egységének a hiánya az, ami ordítóan kirívó Moldvában”. Tánczos 2000b. 138.

¹⁴ Egyik tanulmányában Tánczos úgy fogalmaz: „nem tűnik túlzásnak az a kijelentés, hogy a moldvai magyar katolikusoknak a XVII–XVIII. század folyamán alig volt hivatalos vallásosságuk”. Tánczos 1996. 195. L. még Tánczos 1995b. 82–98. A népi vallásosság-kutatásban elfogadott nézet, hogy népi vallásosság csak azokban a társadalmakban lehetséges, ahol a doktrinális vallás is jelen van. L. pl. Mohay 1999. 538.

mértékben tükrözik ténylegesen a (mai) moldvai katolikusok vallásosságát, és milyen mértékben tartoznak a külső szemlélő „szemüvegéhez”, ti. ahhoz a magatartáshoz, amit egy „egészen idegennel”, „ismeretlen kultúrával” való találkozás vált ki a szemlélőből. A tudományos objektivitásra való törekvés nem szünteti meg a vallási jelenségek vizsgálatában meghatározó/érvényesülő szubjektív tényezőket, a vizsgálat végeredményén a kutató habitusa, világképe óhatatlanul tükröződik.¹⁵ A „középkorias”, szinkretikus stb. jelzők végül émikus szempontból is problémásak, hiszen a jászvásári püspökség megalakulása óta óriási tempóban ügködik az egyházmegye területén élők vallásos életének és világképének a modernizálásán, a hittani ismeretek szisztematikus átadásán stb., s bár ez a fajta beavatkozás természetesen nem semmisítette meg maradéktalanul a közösségek népi kultúráját, hiedelemvilágát, azt mindenképp jelzi, hogy a vallási életében bekövetkező változások nem az utóbbi évek globális hatásainak köszönhetőek.

A moldvai katolikusok vallásosságának a meghatározása során a fentiekben taglalt kategóriák/jelzők helyett szerencsésebbnek tartom Bálint Sándor nézetei szerint eljárni, aki a hagyományos vallásosság jellemzőit nem egy korszak jellemzőin keresztül, hanem a „magas műveltséggel” nem rendelkező, „egyszerű ember” mentalitása révén fogalmazza meg.¹⁶ Az „egyszerű ember” világképe – írja Bálint Sándor, a racionalitástól eltérő vonatkozásokat és okozati összefüggéseket is magába foglal; a világgal szembeni magatartása *elsősorban* érzelmi és szubjektív, megfigyeléseiben nem merül el a részletekben, *alapvetően* a nagy összefüggésekre törekszik; az örökölt normákat bíráló nélkül *is* elfogadja, azok szerint él.¹⁷ Mindeme adottságok alapján Bálint Sándor azt a következtetést vonja le, hogy a népi társadalom organikus természetű, „minden egyes tagja ugyanazokból a gyökerekből táplálkozik, ugyanazon ideálok felé törekszik, ugyanazt a kultúrjelleget viseli magán”.¹⁸ Annak ellenére, hogy az utóbbi két évtizedben a moldvai katolikus közösségeket is elérte a posztmodern hullám, a média révén pedig egy, a „magas műveltség”-gel érintkező populáris közkultúra is elterjedt körökben, a közelmúltban végzett kutatásaim tapasztalata alapján úgy vélem, a helyben élő lakosok¹⁹ vallásosságának továbbra is fontos ismérvei a Bálint Sándor által megfogalmazott jegyek.²⁰ A vallásosság illetően megnyilvánulásának az oka egyrészt a vallásos *hit* megléte, másrészt az, hogy ez a hit nem személyes, hanem kollektív és közösségi szintű. Jól mutatja ezt az is, hogy a faluközösségeket elhagyó moldvai katolikusok vallási életében igen gyakoriak a radikális változások, a katolikus egyháztól való eltávolodástól, a más vallási felekezethez való csatlakozáson át, a hitélet teljes felhagyásáig stb. számos esetet, példát ismerünk.

Szinkretikus vallásosság

A „középkorias” jelzőhöz hasonlóan a *szinkretizmus* fogalma is problémásnak mutatkozik, nem csak a csángók vallásossága kapcsán. Köztudott, hogy a népi vallásosságban az ismeretszerzés indirekt formái érvényesülnek, az ismeretek elsősorban a vallás *gyakorlása* révén terjednek el, falusi közegben folklorisztikus vonásokkal bővülnek ki, és így válnak a hagyományos világkép részévé.²¹ Bár az Egyház kultuszai révén igyekeznek minden vallási

¹⁵ Hogy ti., milyen világnézettel rendelkezik, melyik vallási felekezethez tartozik stb.

¹⁶ Vö. Tánzos 2000b. 92.

¹⁷ Bálint Sándor meghatározásában rendkívül lényeges, hogy a népi vallásosság jellemvonásainak a megrajzolását nem tételes kijelentések formájában végzi el, hanem általános szinten érvényesülő tendenciákat jelöl ki.

¹⁸ Bálint 1938. 8–9.

¹⁹ Tehát nem a migráns csoportokról van szó.

²⁰ Iancu 2013a.

²¹ Bartha 1991. 195–196.

igényt kielégíteni, lefedni, mindig marad olyan területe az életnek, amit a hagyomány, az emberi kreativitás tölti ki.²² Ilyen értelemben a vallásos élmény megnyilvánulásának számos módja lehetséges s ezt maga az egyház is vallja, amikor úgy fogalmaz „a keresztény lelkiesség sokféle formában, élményben és gyakran pontosan meg nem fogalmazhatóan keresi Istent”.²³

A filozófiatörténet a szinkretizmus fogalmát Plutarkhosz-tól eredezteti, a szó etimológiája (synkretizo) alapján két fél (itt: a krétaiaknak) összefogását fejezi ki egy harmadik féllel (a külső ellenséggel) szemben. A kifejezés vallástörténeti kontextusban a 19. században bukkant fel egy másik igealakban (synkerannumi), összekever, összekapcsol jelentéssel, aminek a latin *confusio* felelt meg, és amit általánosságban a *vallási összevisszaság*, *vallási zagyvalék* kifejezésére használtak.²⁴ A katolikus teológia meghatározása szerint a szinkretizmus „különböző tanításokhoz tartozó elemek mesterséges vagy felületes összekapcsolása, melynek végső célja egy vallási egységhez való eljutás”.²⁵ A filozófiában és a vallástörténetben tehát a szinkretizmus elsősorban egy kompakt filozófiai irányzat és egy vallásos világnézet összekapcsolására, összhangba hozására való törekvést fejezi ki.²⁶ Kérdés, hogy a népi hitvilágban élő – kétségkívül nem-keresztény eredetű, (ám keresztény közegben „keletkező”) képzetek, hiedelmek, mágikus cselekedetek mennyiben tekinthetők önálló, koherens, kompakt (vallási, filozófiai) rendszernek vagy világképnek, és a keresztény tanokkal való összefonódásuk milyen értelemben eredményez szinkretizmust, esetleg egy harmadik (vallási) rendszert, világképet. Hermann Gunkel nyomán elterjedt nézet, hogy a kereszténység maga is szinkretikus vallás.²⁷ A kérdéssel foglalkozó Kovács Gábor teológus határozottan elutasítja ezt a nézetet. A teológus szerint ennek a vélekedésnek az általános elterjedését a II. Vatikáni Zsinat a nem-keresztény vallásokról szól pozitív nyilatkozata eredményezte, amit szerinte a keresztény és nem-keresztény véleményformálók egyaránt félreértettek, félre magyaráztak. A párbeszédre és a megértésre törekvő katolikusok szinkretista teológiákat dolgoznak ki, „amelyek szerint keresztény és nem-keresztény vallások egyenértékű utat jelentenek Istenhez, vagy pedig kölcsönösen kiegészítik egymást”.²⁸ A szinkretizmus tételezéséből fakadó heterogenitást látszik erősíteni a magyar folklórisztikában újabban meghonosodó *helyi vallás* paradigma is, amely vallásnak tekint minden olyan jelenséget, amely egy adott közösség számára „az emberi tapasztalást értelmes rendszerbe” szervezi, „magyarázatot és cselekvési programokat” kínál,²⁹ függetlenül attól, hogy az egyes jelenségek milyen szellemi környezetből származnak. Ebben a kontextusban már nem húzható határ a néprajzkutatásban korábban szétválasztott néphit, népi vallásosság, doktrinális vallás területe, azaz a vallás egyes jelenségei között sem. Kovács Gábor szerint a szinkretizmus „kanonizációja” elfogadhatatlan a keresztény hit számára, és pedig azért, mert a Szentírás egyértelműen fogalmaz a kérdésben: „Én vagyok az út, az igazság és az élet. Senki se jut az Atyához, csak általam” – idézi Jézus szavait (Jn 14,6). A zsinat „mindössze” azt fogalmazza meg, hogy a pogány vallásokat követő, lelkiismeretük szerint élő emberek is üdvözülhetnek. A teológus szerint kultúrértékek/kultúrelemek átvehetők, átmenthetők egyik kultúrából a másikba, „de a szellemi kontextusok nem ’mixelhetők’”.³⁰ A moldvai katolikus magyarok vallásossága kétségkívül szinkretikusnak nevezhető abban az értelemben, hogy a közösségek

²² Bartha 1991. 200.

²³ Schütz 1993. 156

²⁴ Kósa 2001. 21.

²⁵ Kránitz–Szopkó 2001. 166.

²⁶ Legismertebb kísérlet Philón munkája a zsidó vallás és a görög filozófia összekapcsolásáról. Diós 2008. 300.

²⁷ Kósa 2001. 21.

²⁸ Kovács 2006. 85-94.

²⁹ Hesz 2008. 20. A megközelítés legjelesebb nemzetközi képviselői: Christian 1981.; Stewart 1991.

³⁰ Kovács 2006. 85–94

életvilágát és életvitelét a keresztény tanok és a katolikus erkölcs mellett a helyi hagyományban fellelhető hiedelmek, képzetek, mágikus cselekedetek is áthatják, ám a helyiek viszonyulása a két – egyébként egységet alkotó – hagyományhoz más és más, mintahogyan a népszokások és a hivatalos vallási szertartások funkciója is más és más.

Egyháztörténeti háttér

A moldvai katolikusok vallásossága esetén a szinkretizmusnak egészen profán, éspedig egyháztörténeti okai is vannak, úgymint a keresztény tanok késleltetett megjelenése vagy azok meg nem értése. A keresztény tanok közvetítését és elterjedését Moldvában nem a paphiány, hanem az *anyanyelvű* papok hiánya akadályozta. Az alábbiakban ismertetett, a 17–18–19. századból származó misszionáriusi feljegyzések révén bepillantást nyerhetünk a korabeli egyházi, vallási állapotokra. A feljegyzések készítőinek az indíttatása és célja néhány kivételtől eltekintve nem ismert, az adatok igazság- és valóságtartalmát egy esetleges forráskritikai vizsgálat tudná megbízhatóan ellenőrizni illetőleg kimutatni.³¹ Ennek hiányában messzemenő következtetések levonása nem igazán lehetséges, mindazonáltal a korabeli vallásosság állapotát leginkább meghatározó tényezők (paphiány, nyelvi anomáliák, visszaélések stb.) hatását a helyiek vallásosságára nincs okunk kétségbe vonni.

A magyar királyság szétesése (1541) következtében szézilálódott magyar egyházszervezet, a protestantizmus terjedésével meggyengült erdélyi egyház már nem irányít(hat)ott papokat Moldvába. A missziós területté nyilvánított moldvai katolikus közösség vallási irányítását előbb a Vatikán (1622-től) majd a Lembergi érsekség (1644-től), végül Ausztria (1791-től) látta el, illetőleg felügyelte. Minthogy a lengyel püspökök nem tartózkodtak Moldova területén a Propaganda Fide egy apostoli adminisztrátort is kinevezett a misszió élére.³² A moldvai katolikus missziót vezető püspökökhöz, adminisztrátorokhoz hasonlóan, az általuk delegált misszionáriusok is idegenek (lengyelek, bosnyákok, olaszok stb.) voltak, akik a katolikusok körében többséget alkotó magyarokkal a nyelvi problémák miatt ténylegesen nem is érintkeztek. A gazdátlanak tűnő moldvai egyház tagjai számára a nyelvi akadályok mellett komoly gondot jelentett a lengyel püspökök és a misszionáriusok keresztényellenes magatartása, erkölcstelen életvitel is. 1653-ben a bákói katolikusok a következőket írják a Hitterjesztési Szent Kongregációnak címzett levelükben: „hitünkben is némelyek botránkozást tettek, látván, hogy a püspökök münköt nem orvosolnak, támogatnak és erősítenek az igaz hűtben, hanem inkább botránkoztatnak”.³³ Az egyházlátogatási körútjáról szóló beszámolójában (1641) Diodat feljegyzi: a Szabófalván tartózkodó öreg konventuális lengyel atya botránnyos életet él, „mindig részegen járkal ide-oda, összevissza fecseg a világiakkal és egyéb hasonló dolgokat művel (...); megveri a szegény falusiakat, s így akar belőlük alamizsnát kicsikarni a szentségek kiszolgáltatásáért”.³⁴ 1671-ben a Vatikánnak címzett levelükben már maguk a szabófalviak panaszozzák: a „misszionárius barátok (...) nem úgy viselik magukat, az mint az regula kívánná, hanem részegesek, asszonyember után járók, azokkal conversálnak, rút fertelmes életet viselnek, mely minden embernek, de mününkünk magyaroknak leginkább nagy botránkozásunkra vagyon: nem vehetünk tőlük semmi lelkünk idvösségire való gyümölcsöt”.³⁵ Marcus

³¹ Ezen a téren a Moldvában működő jezsuita és ferences szerzetesek (hatalmi) rivalizációját kell kiemelni, ami bizonyára befolyásolta a misszió és a vallásosság állapotáról írottakat is. L. pl. Tóth I. 2006. 15.; 1999. 26–29.

³² A misszió alatt, 1622–1812 között ötvenhat adminisztrátor működött Moldvában, egy magyar sem volt köztük. Pozsony 2005. 67.

³³ Benda 1989. 497–498.

³⁴ Domokos 2001. 277–278., 281.

³⁵ Benda 1989. 668.

Bandinus feljegyzi (1646–1648), hogy a jászvásári plébánia alsóházát a lengyel papok eltulajdonították és bordélyházzá változtatták.³⁶ A 17. évszázad legbotrányosabb esete a lengyel Adam Goski püspök nevéhez kapcsolódik, akinek emlékezetes tetteről több jelentésből is értesülünk. Amikor a bákói katolikusok a tatár elöl a hegyekbe menekültek a lengyel püspök maga is futásnak eredt, előbb azonban magához hívatott néhány embert, hogy átadjon számukra egy jó állapotban lévő, lezárt tokot azzal a kéréssel, hogy vigyék magukkal, lévén, hogy ő maga nem tudja, hová fog elbujdosni. A tatár visszavonulásának hírére a katolikusok visszatértek lakhelyükre, és váraakoztak a püspök érkezésére. Idő múltán szükség mutatkozott a templomi tárgyakra s minthogy a püspök érkezése késlekedni látszott, az emberek kinyitották a félve őrzött tokot, amibe köveket és téglát találtak. A templom kincseit eltulajdonító püspök hazájába, Lengyelországba szökött, és soha többé nem tért vissza Moldvába.³⁷

Nemcsak a katolikus lakosság, a moldvai fejedelmek is panaszt tettek az audienciára érkező vizitátor püspököknek a katolikus misszionáriusok és papok viselt dolgairól.³⁸ Bandinus maga is a fejedelemtől értesült arról, hogy „sok katolikus püspök a szentség címével feldíszítve csalta meg eddig, (...) nem pásztorként viselkedtek, hanem farkasok módjára marcangolták és szétverték a rájuk bízott nyáját, és egyházaikat tolvaj módra kifosztották, s az igaztalan zsákmánnyal titkosan országaikba és tartományaikba visszatértek”.³⁹

Néhány forrásban arról olvasunk, hogy a misszionáriusok erkölcstelen magatartásán felbőszült lakosok maguk bíraskodtak papjaik felett. A huszvárosiak például „kegyetlenül bántak” némely pappal és szerzetessel, „voltak, kiket megkéselve, vérbe úszva, félholtan hagytak, másokat pedig ruhájuktól megfosztva elűztek, némelyeket mély és sötét gödrökbe taszítottak”, azért, mert azok „fajtalankodtak”, „részegeskedtek”, „éjjel-nappal uracsokkal és fiatal nőszemélyekkel tivornyázta úgy, hogy ünnepnapokon a nép a kocsmából hívta a templomba a papot, aki nem átollatta, ilyen megterhelt lelkiismerettel, részegen mutatni be a felséges szentmiseáldozatot, és az oltártól ismét sietett vissza a kocsmába”.⁴⁰ Hasonló adatot ismerünk Gorzafalvából, ahol 1788-ban Posonyi Tamás ferences atyát röviddel érkezése után a helyiek kiutasították a faluból miután a páter két nő társaságában élte (volna) életét.⁴¹

A katolikus lakosság vallásos életének a vezetését nemcsak a papok erkölcsi magatartása, hanem a misszionáriusok életét veszélyeztető körülmények is akadályozták. 1829-ben egy misszionárius feljegyzi, hogy a Szeret menti plébániák meglehetősen elhanyagoltak, évek múltán sem jelenik meg körükben pap és pedig azért, mert a hirtelen duzzadó folyón nem lehet átkelni.⁴² Néhány évtizeddel később egy másik hittérítő arról panaszkodik a Kongregációnak, hogy a filiákat meglátogató papnak felfegyverzett kíséreléssel kell kiszállnia, járatlan utakon, sötét erdőkben bolyognia, ahol nyáron a cigányok, télen a farkasok tanyáztak, a kántornál megszálló papnak gyakran még egy takaró sem állt rendelkezésére, amit magára húzhatott volna.⁴³

³⁶ Domokos 2001. 304.

³⁷ Diodat Péter tudósítása 1641-ből. Domokos 2001. 281. A történetről Bandinus is beszámol (1646–1648). Domokos 2001. 341.

³⁸ L. pl. Domokos 2001. 271., 273., 291.

³⁹ Domokos 2001. 305.

⁴⁰ Domokos 2001. 318. L. még Domokos 2001. 320., 365.

⁴¹ Pozsony 2005. 77. L. még Domokos 2001. 265., 269.

⁴² Cadar 2008. 101.

⁴³ Cadar 2008. 105. 108.

A keresztény tanok terjesztését hátráltató tényezők legfontosabbika kétségkívül a misszionárius papok idegennyelvsége, ami a katekézis megtartását is ellehetetlenítette.⁴⁴ A vallási alapismereteket közvetítő kántorok tevékenysége rendszerint a katolikus alapimádságok, továbbá a liturgiához szorosan kapcsolódó imák, litániák és népénekek megtanításában merült ki.

Az egyházlátogatást végző apostoli adminisztrátorok lesújtó véleménnyel voltak a katolikusok vallásosságáról. Egy ismeretlen jezsuita 1644-ben készített jelentésében azt írja, a Moldvában élő oláhok, magyarok és szászok „inkább barbárok az erkölcsökben, semhogy kereszténynek látszanának”. Amikor a jezsuita mindezt a szemükre vetette, az érintettek vállukat vonva, „lesütött szemmel azt felelték: így oktattak minket a régebbi évektől a mostani időkig, miért nem jönnek olyanok a mi hazánkba, akik azután jobb erkölcsre tanítanának minket”.⁴⁵ A Tatros környéki falvak lakóiról a már említett Diodat azt írja, egyik falunak sincs plébánosa, a lakosok úgy élnek „mint az állatok. Nem tudják, mikor van ünnepnap vagy böjt, vagy egyéb”. Hozzáteszi azt is, hogy egyszerű emberek lévén, „amint valami eretnekséget hallanak, azonnal bemegy a fejükbe”.⁴⁶ A feljegyzések szerint a „régis szokások”, „gonosz szokások” fennmaradásának néhol virágzásának oka az, hogy a paphiány, a nyelvi problémák továbbá a példamutatásban nem jeleskedő misszionáriusok miatt a keresztény tanok nem jutnak el a hívekhez. Mi több, ahogyan azt 1641-ben Diodat Péter is megfogalmazza: „a papok és szerzetesek viselt dolgai (...) inkább a katolikus hit romlását szolgálják, mint annak megerősítését”,⁴⁷ s mindez azért lehetséges, mert a Moldvába érkezett „hitehagyott papok (...) szabadságban érzik magukat, nincsenek feletteseik”.⁴⁸ A már idézett jezsuita feljegyzi, hogy 1644-ben Moldvában négy világi pap működött, három közülük „annyira műveletlen, hogy alig tudják olvasni a misét”.⁴⁹ Másutt azt olvassuk, hogy néhány helyen a papok nem a római szertartáskönyv szerint végzik a liturgiát, hanem „kényük-kedvük szerint való ceremóniákat” mutatnak be.⁵⁰ Olyan is előfordult, hogy egyesek felszentelés nélkül végeztek papi feladatokat (gyóntatás, áldoztatás, esketés, keresztesítés, temetés stb.).⁵¹ A papok felkészültségével kapcsolatos problémák még a 19. század végén is fennálltak, a jászvásári egyházmegye első püspöke, Iosif Camilli ezt maga is felismerte s mielőtt a misszionáriusokat a nép közé engedte volna levizsgáztatta őket, mert azt tapasztalta, hogy némelyek közülük semmiféle teológiai tudással nem rendelkezett.⁵²

A fenti állapotok javítására vizitációja során már Bandinus is kísérletet tesz. Jelentésében a következőket írja: „Ha a plébánost vagy valamely szerzetest rajtakapnak, hogy táncol, a nőszemélyekkel szabadabban társalkodik, uzsoráskodik vagy kereskedik, becstelen, szemérmetlen vagy trágár szavakat használ, mindenkit, aki erről tud, lelkiismeretben kötelezünk, hogy a püspöknek őszintén, hímezés-hámozás nélkül jelentse fel. Úgyszintén, ha a hívek papjukat sértő szavakkal illetik, veréssel fenyegetik, ezeket is fel kell jelenteni a püspöknek”.⁵³ Emellett több településen betiltja a kuruzsolásokat és a babonás szokásokat, és elrendeli, hogy azok, akik nem hagynak fel ebbéli szokásaikkal jelentessenek fel a püspöknek.

⁴⁴ A misszió nyelvi anomáliái és a moldvai katolikusok vallásos műveltsége közti összefüggésekről egy korábbi tanulmányban részletesebben is írtam. Iancu 2012. 479–505.

⁴⁵ Domokos 2001. 289–290.

⁴⁶ Domokos 2001. 285. A témáról l. még Tóth I. 2006. 12–17.

⁴⁷ Diodat Péter erről a következőket írja: „Usc [Huszváros] (...) nincsen papjuk ezért cselekednek néha régi szokásaik szerint. Ha azonban volna egy jó papjuk, aki beszédeivel, valamint jó példával eligazíthatná őket, teljesen elhagynák gonosz szokásaikat”. Domokos 2001. 264.

⁴⁸ Domokos 2001. 286.

⁴⁹ Domokos 2001. 290.

⁵⁰ Domokos 2001. 343.

⁵¹ Domokos 2001. 347., 365.

⁵² Bișoc é. n. III. 182.

⁵³ Domokos 2001. 394.

Megparancsolja továbbá az ünnepek és a böjtök szigorú megtartását, a papok számára előírja a prédikáció tartását, a gyermekek számára a hitoktatást.⁵⁴

A helyzet azonban úgy tűnik a 19. századra sem változott meg. Baka András ploskucényi kántor 1884-ben, a Klézsén szolgáló Petrás Incze Jánosnak címzett levelében a következőket írja: „itt a Catholikus vallás egészen enyészetbe van feledve, ennek igazságáról a mult vasárnap is meggyőződtem, csak a Kereszt vetést is egészen ujja alakították, és az ortodoxok szokásaik szerent 5-6 szor is el repetálják, hordozván kezeiket, kezeiket a jobb vállukról a bal vallokra az-az a jobb utról, a bal utra (...) A tatal nostrut [Miatyánk] is több hozzá tetelekkel darabolják, a Bucurite Mariarol [Üdvözlégy Mária] pedig semmit sem hallottak, a Credorol pedig még anyit sem tudnak s enél fogva a vallásról semmi fogalmik nincsen, (...) nem a vallásnak hisznek inkább, hanem ezerféle fermekatiának [varázslás], guruzsokásnak, csodallatos erejű balhitnek, régi rossz szokású babonának”.⁵⁵ A kereszténység által elvetett, azaz bűnnek minősített cselekedetekről a gyónásban a híveknek számot kellett adniuk. Egy, a 19. századból származó gyónási-formula értelmében a gyónónak többek között az alábbi bűnökről kellett nyilatkoznia, amennyiben elkövette azokat: „varázsoltam, igézést s szerelmet gyógyítottam, hittem a varázslásban, ráolvasásban”; „hittem a babonákban”; „megrontottam embert”; „nem akadályoztam meg másokat abban, hogy ne varázsoljanak, ne higgyenek a babonákban”; „részt vettem a legényekkel a táncmulatságon, táncoltam a leányokkal, csokolóztam velük, megsimogattam mellüket, ők is megsimogattak engem”.⁵⁶

Ami a keresztény tanokkal ellenkező „pogány” szokások elterjedt mivoltát illeti, úgy tűnik, a területen működő misszió felismerte a problémát, ám azok felszámolásával vagy visszaszorításával érdemben nem foglalkozott, ehhez hasonlóan a vallási műveletlenség megszüntetésén, azaz a hittani ismeretek terjesztésén sem igen fáradozott. A katekézis kötelező megtartására vonatkozó, a 19. század közepétől megszorodó rendeletek, kivált a nyelvi anomáliák miatt, lényegében nem változtattak a helyzeten. A missziós terepre berendezkedő misszionáriusok, a keresztény tanok terjesztése során (feltehetően) megelégedtek néhány alapvető dogma terjesztésével és a szertartások megtartásával. A vallási élet számos területén a népi hitvilág élt/élhetett tovább mindaddig, míg a 20. századi egyházi beavatkozás meg nem szüntette, vagy integrálta azt.⁵⁷ A korabeli sajtóközlésekből, útinaplókból kiderül, hogy a falvak népi kultúrája koherens (vallásos) világképet nyújtott/biztosított az egyén és a közösségek számára.⁵⁸ A népi kultúra, népi vallásosság „modernizálásához” a misszió megszüntetésére, az egyház intézményesülésére és a helyben született, helyben képzett papság megjelenésére volt szükség. Az identitásukban átforgalmazott, az előmenetel reményében a saját kultúra és anyanyelv „megtagadására” kényszerült helyi papság, a teológiai képzettség tükrében a keresztény tanokkal, az egyházi dogmákkal olykor szembenálló szokásokban az igaz hit „ellenségeit” látta, ezért megszüntetésükön fáradozott.⁵⁹ A népi kultúra egyes elemeinek a felszámolására irányuló eljárásaik során (már) nem a missziókban használt evangelizációs módszereket (akkomodáció, szubsztitúció, inkulturáció, akkulturáció stb.) alkalmazták,⁶⁰ hanem az ún. „régí tradíció” teljes megsemmisítésének a szándékával léptek fel. A források tükrében ennek kettős oka volt. Az egyik ok az volt, hogy ez a népi kultúra/népi vallásosság pogány, nem-keresztény elemeket is őriz, a másik pedig az,

⁵⁴ Domokos 2001. 319.

⁵⁵ Vincze 2004. 108.

⁵⁶ Bișoc é. n. II. 344.

⁵⁷ Tánczos 1996. 230., 239. Vö. Bálint 1943. 103.; Orosz 1993. 11.

⁵⁸ L. pl. Veszely–Imets–Kovács 1870.; Tánczos 2000b. 222.

⁵⁹ Hasonló (történeti) párhuzamokat ismerünk az orosz ortodoxia történetéből is. A bizánci görög papok által vezetett orosz misszióban (11–12. sz.) a görög-szláv kétnyelvű papok (azaz a görög műveltséggel bíró szlávok) nem tudtak szót érteni a hely lakossággal. Orosz 1993. 44.

⁶⁰ A kérdéstről l. Boda 1994.; Kránitz–Szopkó 2001. 13.

hogyan magyar nyelvű. Iosif Camilli 1884-ben kiadott körlevelében világosan szembehelyezi egymással a népi kultúrát és a keresztény világképet, figyelmeztetve híveit arra, hogy a végítéleten nem a tradíciókhoz, hanem az isteni és az egyházi törvényekhez való hűség mértéke szerint ítéltetnek meg. „Jézus Krisztus nem azt fogja számon kérni tőletek, hogy ti magatok és gyermekeitek az *ősök* és az *öreg*ek tradíciója szerint éltetek-e, amihez közületek oly sokan ragaszkodnak, és amire oly sokan támaszkodnak, csak azért, hogy ne térjenek meg, és ne hagyjanak fel bűnös szokásaikkal. Jézus Krisztus azt fogja számon kérni, hogy ti magatok és gyermekeitek az isteni törvények szerint éltetek-e, úgy, ahogyan azt az egyház közvetítette felétek”.⁶¹

Keresztény vallásosság

A 17–18–19. századi állapotokról szóló közlések összegyűjtésével és közreadásával nem a korabeli egyházi személyek magatartását kívántam megvilágítani. A példák sorával arra a véleményem szerint több figyelmet érdemlő tényezőre szerettem volna rámutatni, hogy 1. középkori, szinkretikus vallásosság fennmaradásának a csángók esetében történeti oka van, a vallásosság jellemzése során tehát különös figyelmet kell fordítani a történeti előzményekre. 2. Másrészt arra szeretnék rámutatni, hogy a katolikus lakosság igényt tartott (volna) a *keresztény* tanok megismerésére. A forrásokból az olvasható ki, hogy a moldvai katolikusok számára a keresztény tanok olyan szükségletet jelentettek, amit sem a misszionáriusok által megbélyegzett népi kultúra/pogány szokások, sem pedig az ortodox vallási szolgáltatások nem pótolnak. Bizonyosra vehető, hogy a népi kultúra, a tradíció a moldvai közösségekben is a világrend biztosítója és a jog forrása volt,⁶² mint ahogy az is, hogy a kereszténység ennek a tradíciónak a szerves része volt, és pedig úgy, hogy nem merült ki a mindennapi életvezetésben, az ünnepekben, rítusokban, hanem az Istennel való kapcsolat egyedi, ha úgy tetszik hivatalos keretét alkotta. Jó példa erre a szabófalviak által 1671-ben megfogalmazott vallomás: „Műnekünk az mű életünk hasonló az oktatlan barmokhoz, kik soha az Istent dicsérni nem tudják, hanem oktalanságban élnek”.⁶³ Vagy a csöböröcsökiek példája, akik azt kérik a közéljük látogató Beke Pál jezsuitától: „küldjetez hozzánk papot, hogy legyen mi *megváltónk*”.⁶⁴ A katolikusok különösen azt fájlatják, hogy soha nem gyónhattak, vagy évtizedekig nem végezheték el a gyónást, vagy csak tolmács segítségével teheték meg.⁶⁵

A katolikus lakosság hivatalos szertartások iránti igényéről számos misszionárius hírt ad. Rendhagyó példákat szolgál erre vonatkozóan Diodat Péter, aki 1641-ben végzett látogatása alkalmával Barladon is megfordul, ahol két „érdekes eset”-nek volt a szemtanúja. Érkezése napján egy tizenöt napja vajúdo anya világra hozta élő gyermekét, aki számára a férj azonnal kérte a kereszttség szentségnek a kiszolgálását, amit Diodát nyomban megcselekedett. A csecsemő a szertartást követően, még abban az órában meghalt. A misszionárius ámulattal jegyzi le az emberek magatartását, akik „csodájára jártak, hogy milyen jót tett az Isten azzal, hogy nem engedte meghalni a kis teremtményt az anyja méhében anélkül, hogy meg lett volna keresztelve, s hogy annyi időn át még élni engedte”.⁶⁶ A másik „érdekes eset”, amiről Diodát hírt ad a Kongregációnak, egy férfiről szól, aki a feleségül vett szüzet visszaküldte apjához,

⁶¹ Részlet Iosif Camilli 1884. december 8-án kiadott körleveléből. Par. Cat. Văl. Dos. nr. 1/1885. 10. lap. Kiemelések: I. L. A kérdéstről részletesebben I. Iancu 2013b.

⁶² Tánzos é.n. 4.

⁶³ Benda 1989. 668.

⁶⁴ Kiemelés: I. L. Benda 1989. 269–279.

⁶⁵ Domokos 1979. 91–93., 329. Több helyütt olvassuk, hogy a falvak lakói a bérmálás szentségéről soha nem is hallottak. Domokos 2001. 323., 333., 372.

⁶⁶ Domokos 2001. 263.

mert nem talált papot, aki az egyház áldását közvetíthette volna házasságukra.⁶⁷ Diodát Péter Huszváros katolikusával kapcsolatosan megjegyzi, hogy bár mindnyájan „katolikus módra élnek”, minthogy nincsen papjuk, „néha régi szokásaik szerint” cselekednek. „Ha azonban volna egy jó papjuk, aki beszédeivel, valamint jó példájával eligazíthatná őket, teljesen elhagynák gonosz szokásaikat.”⁶⁸ A keresztény tanok és a katolikus szentségek iránti igényt mutatja a deákok kiemelkedő szerepe is. A 17. századtól vannak adatok arra vonatkozóan, hogy papok hiányában a tanítók⁶⁹ vagy a kántorok keresztelnek, „miséznek” a templomban, felolvassák a liturgiát, elvégzik a házszentelést, eltemetik a halottakat.⁷⁰

Összegzés helyett

A dolgozatban felvázolt egyháztörténeti körülmények sok tekintetben a 20. században is fennálltak, még ha az egyházpolitikai érdekeltség(ek), problémák más természetűek, más indíttatásúak is voltak. A jászvásári egyházmegyének a 20. században komoly harcot kellett vívnia a magyar hívei körében élő magyar nyelvű népi kultúra ellen; óriási erőfeszítést kellett tennie annak érdekében, hogy a háttérbe szorított majd teljesen elnémított magyar nyelvű egyházi hitéletet román nyelvű szertartásokkal pótolja; hogy az asszimilációs pályára állított, a teológiai szaknyelvet maradéktalanul nem értő magyar katolikusok megismerjék valamelyest a katolikus egyház, román nyelven közvetített tanításait, dogmatikáját stb. Bár a helyi hagyományok modernizációjára és a magyar nyelvű vallásosság beszüntetésére irányuló kísérlet sikeressége felől semmi kétségünk nem lehet, a katolikus közösségek történeti tapasztalatait, világképét hordozó és hagyományozó szokások, valamint a sajátos moldvai katolikus paraszti mentalitás teljes szublimálása nem következett be. Ez (lehet) az oka annak, hogy a moldvai katolikusok körében végzett recens kutatások továbbra is archaikus, középkori vonásokat őrző jelzőkkel illetik a közösségek (mai) vallásosságát. A paraszti gazdálkodást folytató közösségek életében a népi kultúra és a helyi közösségek hagyományformáló ereje nem gyengült. Ahogyan az a korábban vázolt történeti példákban is kitetszett, a moldvai katolikus lakosság nem egészen passzív elszenvedője a körülötte folyó, a helyi katolicizmus történetét meghatározó eseményeknek. A mai moldvai katolikusok népi vallásossága jó példa annak megfigyelésére is, hogy bár a legitim hatalmak (egyház, állam) és az általuk létrehozott törvények több területen megszüntetni igyekeznek a népi kultúra „bevált” szokásait, a helyi társadalmak belső öntörvényű működése révén ma is keletkeznek (újabb), a közösségek helyi igényeit kielégítő irratlan, élő (vallásos, népi) szokások.

Irodalom

Bartha Elek

1991 A népi vallásosság. In Gesztelyi Tamás (szerk.): *Egyházak és vallások a mai Magyarországon*. Budapest, 188–201.

Barszczewska, Agnieszka

2009 A moldvai csángók identitása (1860–1916). Diószegi László (szerk.): *Moldvai csángók és a változó világ*. Teleki László Alapítvány – Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központ, Budapest – Szombathely, 103–122.

Bausinger, Hermann

⁶⁷ Domokos 2001. 263.

⁶⁸ Domokos 2001. 264.

⁶⁹ Domokos 2001. 322.

⁷⁰ Benda 1989. 47.; Pozsony 2005. 73.; Tánzos 1995. 82–98.; 1996. 190–222.

- 1989 Párhuzamos különidejűség. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, 100. évf. 1–4. sz., 24–37
- Bálint Sándor
- 1938 A magyar vallásos néprajz körvonalai. In Uő.: *Népünk ünnepei*. Budapest, 5–85.
- 1943 Liturgia és néphagyomány. In Uő: *Sacra Hungaria*. Kassa: K. n.
- Benda Kálmán
- 1989 Moldvai csángó-magyar okmánytár I-II. Magyarságkutató Intézet, Budapest
- Boda László
- 1994 *Inkulturáció, egyház, Európa. Az Evangélium és a kultúrák átültetése*. Mundecon Kiadó, Budapest
- Cadar, Cornel
- 2008 Catolicii din Horgești până în pragul sec. al XX-lea. Episcopia Romano–Catolica Iași, Departamentul de Cercetare Istorică. *Buletin Istoric*, nr. 9. 93–110.
- Diós István
- 2008 Szinkretizmus. *Magyar Katolikus Lexikon*. XIII. kötet. Szent István Társulat, Budapest, 300.
- Domokos Pál Péter
- 2001 *A moldvai magyarság*. Fekete Sas Kiadó, Budapest
- 1979 „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”. Szent István Társulat, Budapest
- Christian, William A.
- 1981 *Local Religion in Sixteenth-Century Spain*. Princenton University Press, Princenton – New Jersey
- Gurevics, Aron J.
- 1987 *A középkori népi kultúra*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Hesz Ágnes
- 2008 Néphit vagy helyi vallás: lélek- és túlvilág-képzetek Hidegségen. In Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni”*. *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben 1*. L’Harmattan – Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, Budapest – Pécs, 15–75.
- Iancu Laura
- 2012 Nyelvpolitikai viszályok összefüggései a vallási műveltséggel és a vallásos tudattal a moldvai magyar katolikusoknál. In Pócs Éva (szerk.): *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek. Tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan Kiadó, Pécs – Budapest, 479–505.
- 2013a *Vallás Magyarfaluban. Néprajzi vizsgálat*. PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék – L’Harmattan, Pécs – Budapest
- 2013b A népi és egyházas vallásosság ütközésének egyházpolitikai vonatkozásai a 20. század eleji Moldvában. *Ethnographia*. (Megjelenés alatt).
- Kovács Gábor
- 2006 *Mágia és hit*. Szent István Társulat, Budapest
- Kósa Gábor
- 2001 Szinkretizmus vagy szintézis? A manicheizmus eredete és más vallásokhoz fűződő viszonya. *Világosság*, évf. 11–12. sz. 20–57.
- Kránitz Mihály
- 2000 A középkori ember istenkeresése. A középkori istenkeresés vallási tapasztalatának formái és tartalma. *Passim*, II. évf. 1. sz., 90–103.
- Kránitz Mihály – Szopkó Márk
- 2001 *Teológiai kulcsfogalmak szótára*. Szent István Társulat, Budapest
- Lajos Veronika
- 2009 Gyógyítás – mágia – vallás. Funkcionálisan működő vallásos világkép Romániában. *Erdélyi Társadalom*, 7. évf. 1. sz. 69–90.

- Mohay Tamás
1999 A népi vallásosságról. *Magyar Tudomány*, XLIV. évf. 5. sz. 535–548.
- Orosz György
1993 A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népének tükrében. *Studia Academiae Nyíregyháziensis. Tomus II.* Nyíregyháza
- Peti Lehel
2008 Transznacionális életformák és szekták. A moldvai csángó falvakban jelentkező új vallási jelenségek interpretációs lehetőségeiről. In Uő.: *A moldvai csángók vallásossága. Hagyományos világkép és modernizáció.* Lucius Kiadó, Budapest, 183–212.
- Pozsony Ferenc
2005 *A moldvai csángó magyarok.* Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, Budapest
- Roknay Margit
2012 Világkép és tudomány a XVII. században. Alexandre Koyré: Tanulmányok a tudományos gondolkodás történetéről. L'Harmattan, Rezonőr, 2021. *Holmi*, 24. évf. 4. sz. 530–535.
- Schütz, Christian
1993 *A keresztény szellemiség lexikona.* Szent István Társulat, Budapest
- STEWART, Charles
1991 *Demons and the Devil. Moral imagination in modern greek culture.* Princenton University Press, New Jersey
- Tánczos Vilmos
é. n. *A népi kultúra általános jellemzői.* <http://tanczosvilmos.files.wordpress.com/2011/09/a-nepi-kultura-altalanos-jellemzoi.pdf> Letöltés dátuma: 2013. október 6.
- 1995 „Deákok” (parasztkántorok) moldvai falvakban. *Erdélyi Múzeum*, LVII. 3–4. sz. 82–98.
- 1996 Deákok moldvai magyar falvakban. In Uő.: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* Komp-Press Kiadó – Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 190–222.
- 2000a *Eleven ostya, szép virág. A moldvai csángó népi imák képei.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
- 2000b *Keletnek megnyílt kapuja.* Néprajzi esszék. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda
- Tóth István György
1999 Csángó hétköznapok a 17. században. *Rubicon*, X. évf., 9–10. sz. 26–29.
- 2006 A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században. Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 11–17.
- Veszely Károly – Imets Fülöp Jákó – Kovács Ferencz
1870 *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva–Oláhhonban.* Maros–Vásárhely: K. n.
- Vincze Gábor (szerk.)
2004 *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történetének tanulmányozásához (1860–1989).* Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Kolozsvár
- Vitányi Iván – Sági Mária – Lipp Márta
1982 *A kultúra közvetítése a családban.* Művelődéskutató Intézet, Budapest

Levéltári források

- Bișoc, Bernard
é. n. Ierarhia catolică a Moldovei I–III. Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. Colecția de Manuscrise. [A moldvai katolikus hierarchia. Nemzeti Állami Levéltár, Bákó megye. Kézirattár.]

Parohia Catholică Văleni. Dos. nr. 1/1885. Corespondență privitoare la pastoralele superiorilor bisericești, 1885–1960. [Valeni Katolikus Plébániája. Püspöki körlevelek és levelezések. Nemzeti Állami Levéltár, Bákó megye.]